

DEL ROMANTICISME AL NOUCENTISME

ELS GRANS MESTRES DE
LA FILOLOGIA CATALANA I
LA FILOLOGIA CLÀSSICA A
LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

AULA CARLES RIBA

A cura de

JORDI MALÉ

ROSA CABRÉ

MONTSERRAT JUFRESA

Publicacions i Edicions

U

UNIVERSITAT DE BARCELONA

B

Barcelona 2004

Joaquim Balcells, el llatísta de la Universitat Autònoma*

Josep Lluís Vidal

El dia 5 de juliol de 1936 l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona celebrava sessió solemne per rebre al nou acadèmic Joaquim Balcells i Pinto, catedràtic de Llengua i Literatura Llatines i Secretari del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona. A la presidència hi pengueren seient el president de l'Acadèmia, senyor Francesc Carreres i Candi; el rector de la Universitat i acadèmic, doctor Bosch i Gimpera; el doctor Serra i Hünter en representació del Govern de la Generalitat; el doctor Rubió i Lluch, president honorari de l'Acadèmia i d'altres personalitats. Entre els assistents, Josep Xirau, Josep Serra i Ràfols, Manuel de Montoliu, Lluís Segalà, Miquel i Planes... El nou acadèmic va dissertar sobre «Cató el Vell i una concepció democràtica de la Història» i Bosch Gimpera pronuncià el discurs de contestació.¹ Va cloure l'acte un breu discurs del president, Carreres i Candi «subrallant —i cito textualment l'acta de la sessió— la solemnitat de l'acte i fent ressaltar com s'esqueixa en la commemoració de l'efemerides de la represa de les activitats acadèmiques en escaure's enguany el centenari de la susdita represa després de la suspensió a causa de les guerres civils que ensanglentaren el nostre país».² Llegit des de la nostra perspectiva sembla terriblement premonitori. No podien sospitar els presents en aquell acte que l'Acadèmia estava celebrant la seva darrera sessió, només dotze dies abans que una nova guerra incivil esclatés entre espanyols i les activitats de la corporació es veiessin suspeses durant gairebé tres anys. El nou acadèmic, que «fou objecte de moltes felicitacions per part dels assistents»³ i de la recepció del qual es feu ampli ressò la premsa del moment, havia

* El Dr. Ramon Sugranyes de Franch, Professor emèrit de la Universitat de Friburg, deixeble de Joaquim Balcells, que l'acompanyà a l'exili i l'assistí en els seus últims moments, va tenir l'amabilitat de rebre'm a casa seva, a Friburg, el 2 de novembre de 2003 i de parlar-me extensament dels seus records del mestre, el que m'ha permès omplir buits de la documentació, rectificar-ne alguns errors i, sobretot, fer-me una idea més clara de la persona i l'obra de Joaquim Balcells.

1. V. *Discursos llegits en l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en la solemne recepció pública del Dr. Joaquim Balcells el dia 5 de juliol del 1936*. Barcelona: Acadèmia de Bones Lletres, 1936.

2. *Actas de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Sessió extraordinària amb motiu de la recepció de l'Acadèmic Sr. Joaquin Balcells*, fol. 191.

3. *Ibid.*

de fugir precipitadament algunes setmanes després, el 2 d'agost, per què així mateix des de la premsa, concretament «des del diari *El Diluvio* l'assenyalaven amb el dit, acusant-lo de ser un “destacado miembro de la Lliga y del derecho semítico”»:⁴ hom li aconsellà (entre d'altres instàncies, des de la mateixa Generalitat) que marxés immediatament. Embarcà en un vaixell de guerra francès que el deixà a Portvendres. Al mes següent, acompanyat de Ramon Sugranyes de Franch, deixeble seu afectíssim, va partir cap a Ginebra, a on moria sobtadament afectat d'una malaltia infecciosa de difícil diagnòstic el 25 d'Octubre de 1936. El mateix Sugranyes de Franch, que l'acompanyà fins als darrers moments, senyala: «Crec que sóc l'únic testimoni de la seva agonia ... I puc dir que la veritable causa de la seva mort fou la catàstrofe del país (...): Joaquim Balcells va ésser una víctima incruenta de la nostra cruentíssima guerra civil».⁵ Trista fi per a un home del qual els que el van tractar sempre van recordar com «posava en el seu ensenyament tota la riquesa d'un autèntic humanista i el rigor més estricte de la disciplina filològica».⁶ El seu deixeble i successor en la càtedra, el professor Marià Bassols de Climent, parlava del clima que Balcells havia sabut crear en torn d'ell amb aquestes paraules: «Sus grandes conocimientos, su innata simpatía, la bondad de su corazón y el calor humano que ponía en el trato con sus alumnos contribuyeron a que pronto se agrupasen en torno a su persona dentro del ámbito del Seminario de Filología Clásica, creado por él en nuestra Universidad en 1923, una nutrida hueste de estudiosos que le respetaban como maestro y le querían como amigo».⁷ I tots els testimonis que coneixem avalen la importància de Balcells com a professional de la filologia llatina, com a mestre i

4. F. Vilanova i Vila-Abadal, «Guerra i mort de l'Escola de Barcelona (i de la Universitat Autònoma). Una aproximació» en F. Gracia, Josep M. Fullola i F. Vilanova, *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2002, ps. 61-88, p. 63. Més detalladament el mateix F. Vilanova i Vila-Abadal tracta de l'afer en el seu llibre *Repressió política i coacció econòmica. Les responsabilitats polítiques de republicans i conservadors catalans a la posguerra (1939-1942)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, ps. 291-298. Les acusacions contra Balcells tenien ben sòrdids motius, com ha contat més d'un cop el seu deixeble Ramon Sugranyes de Franch, que poc després va emprendre, ell també, el camí de l'exili: «Un personatge obscur —“de cuyo nombre no quiero acordarme”—, un vulgar negociant de l'ensenyament que Balcells com a degà del Col·legi de Doctors i Llicenciats havia hagut de sancionar, aprofitant l'enorme desgavell provocat per la rebel·lió militar, l'acusà d'enemic del poble. No feia falta cap causa, en aquells dies, perquè la persona així senyalada a la vindicta pública, acabés la vida la marge de una carretera» (R. Sugranyes de Franch, «Joaquim Balcells: el mestre i l'amic», en *Homenatge a Joaquim Balcells i a Wilhelm Meyer-Lübke. Discursos llegits a Alforja, el 24 d'octubre de 1976, en commemoració del quarantè aniversari de llur traspàs*. Barcelona, 1982, ps. 7-10, p. 9. Tant en aquest parlament com al llibre: R. Sugranyes de Franch, *Militant per la justícia. Memòries dialogades amb el pare Hilari Riquer*. Barcelona: Proa, 1998, ps. 56-57, l'autor data la fugida en vaixell de Balcells cap a les darreries de juliol, mentre que en la conversa mencionada al principi d'aquestes notes es va referir als començaments d'agost, es a dir tal com la data F. Vilanova).

5. R. Sugranyes de Franch, «Joaquim Balcells...», p. 10.

6. *Ibid.*, p. 7.

7. Les paraules de Bassols en: *La lengua y la cultura. Discurso leído el día 20 de junio de 1948 en la recepción pública del Dr. D. Mariano Bassols de Climent en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y contestación del académico numerario Dr. D. Martín de Riquer*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1948, p. 7.

com a universitari compromès amb la renovació i autonomia de la Universitat de Barcelona. Però la seva mort prematura, tot just quan començava a consolidar-se la seva obra i, amb ella, la primera escola de filologia llatina de Catalunya, que ell fundà *stricto sensu*; l'ensortiment de la Universitat Autònoma de Barcelona, a la constitució i desenvolupament de la qual ell personalment dedicà tant d'esforços i entusiasme; en fi, un cert i encara no del tot aclarit oblit, no tan sols en els inacabables anys de la postguerra, sinó en els de la reinstauració de la llibertat a Espanya, a Catalunya i a la Universitat (són excepció meritòria el «Homenatge a Joaquim Balcells i a Wilhem Meyer Lübke» celebrat a Alforja, el 24 d'octubre de 1976, en commemoració del quarantè aniversari de llur traspàs,⁸ i un article publicat en 1993 per la professora d'Història del Dret i de les Institucions de la Universitat de Màlaga, María E. Gómez-Rojo, amb el significatiu títol de «Ante el olvidado centenario de Joaquim Balcells i Pintó [*sic*] (1890-1990)»;⁹ tot això, dic, fa que probablement de cap dels mestres recordats en aquest acte sigui més difícil fer-ne una semblança i establir un balanç del seu treball universitari, investigador i docent. Tanmateix s'ha de dir clarament que, des de 1921, any en què guanya la càtedra de Llengua i Literatura llatines de la Universitat de Barcelona fins al citat discurs de recepció en 1936, es a dir, en quinze anys Balcells es consolida no tan sols com llatí, sinó, probablement, com el millor filòleg en el sentit estrictament tècnic (filòleg formal, crític de textos) de la seva generació, per no dir l'únic; funda una escola científica que perdura fins a avui i contribueix decisivament a la creació i desenvolupament d'aquella experiència apassionant i nova que fou la Universitat Autònoma de Barcelona. Balcells és el llatí de l'Autònoma, i ho es en el sentit més prenent del substantiu i de la referència adnominal. No deuria, doncs, ser complicat parlar d'ell. I tanmateix ho és.

Però, puix que he acceptat la tasca de parlar-ne mentre no ho faci algú de més autoritat i sobretot de més coneixements sobre Joaquim Balcells —i us prego de no veure en el que acabo de dir cap manifestació de falsa modèstia, és la pura veritat— em permetré de dir que algunes de les coses que se de Balcells les se curiosament des de fa molt, tant com des de la meua adolescència i primera joventut. I això és així gràcies al meu inoblidable professor de geografia i història al Institut de Batxillerat «Francisco Ribalta» de Castelló, el Dr. Francesc Esteve i Gálvez, que va ser alumne, poc aprofitat, això deia ell, de Joaquim Balcells.¹⁰ El Dr. Esteve, tot

8. V. *supra* n. 4.

9. Publicat a *Cuadernos informativos de Derecho histórico público, procesal y de la navegación*, Sección de Jubilaciones Legales, Necrologías, Homenajes y Centenarios, Barcelona, 15-16 (Febrero, 1993), ps. 3877-3888.

10. Francesc Esteve Gálvez (Castelló, 3-3-1907/20-3-2001), prehistoriador i arqueòleg, va estudiar a la Universitat de Barcelona de 1925 a 1930 i després va cursar el doctorat en la de Madrid en 1931-1932. En maig de 1935 va llegir la seva tesi doctoral, obtenint la qualificació d'«Excel·lent per unanimitat» i a l'octubre següent va guanyar el Premi Extraordinari de Doctorat, rebent poc després la medalla «Hugo Obermaier», distinció que van tenir molts pocs prehistoriadors. El Dr. Esteve va ser deixeble directe de Pere Bosch Gimpera i col·laborador del Servei d'Investigacions Arqueològiques (adscribit a l'IEC) que dirigia aquest. En les seves memòries, especialment en el volum titulat *El goig de créixer. Els estudis superiors* (Castelló: Diputació de Castelló, 1996) es pot trobar una vívida descripció de la Universitat de

encoratjant la meua incipient afecció pel llatí i els estudis clàssics, es lamentava precisament de no haver-lo estudiat bé i de no haver aprofitat les lliçons del magnífic professor de l'assignatura en la Universitat de Barcelona. Més d'un cop em parlava cordialment i admirativa de Joaquim Balcells, que era el nom d'aquell professor, al qual es referia en termes mol semblants als que ja coneixem: competent, d'esperit liberal i obert, generós i empès per un gran amor a Catalunya. Més tard, estudiant jo a la Universitat de València, el nom de Balcells el vaig trobar en la dedicatòria impresa en la primera plana de l'edició de les *Bucòliques* de Virgili que Miquel Dolç, llavors catedràtic de llatí en aquella universitat, havia fet per a la Fundació Bernat Metge: *Memoriae Ioachim Balcells Optimi Magistri Sacrum*,¹¹ i, ja estudiant en la Universitat de Barcelona, vaig saber que, des d'anys abans, un altre solemne epígraf, aquesta vegada encapçalant el segon volum de la *Sintaxis Històrica* de Bassols, recordava el mestre venerat: *Ioachim Balcells Pinto Magistro Optimo Sacrum*.¹² Ja llicenciat, el curs de doctorat de *Sànscrit*, que impartia el Dr. Bassols, tenia lloc al seu despatx sota la mirada del retrat de Balcells, que el presidia, com va seguir fent-ho quan el despatx va passar a ser el del Dr. Bastardas, el meu mestre, i com ho fa ara, quan ha passat a ser el del Dr. Quetglas, el meu col·lega i company. Però potser ja és hora de fer saber o de recordar algunes dades biogràfiques de Balcells.

Joaquim Balcells i Pinto nasqué el 21 de febrer del 1890 a La Laguna (Canàries). Sa mare era illenca, son pare, en canvi pertanyia a una antiga família del Camp de Tarragona, que es pot seguir fins al segle XV i en la qual hi trobem propietaris de terres i juristes. Les semblances de persones que el van conèixer de prop, com Bosch Gimpera, Bassols i Esteve, remarquen com Balcells heretà dels seus passats l'amor a la terra i com va viure sempre en íntim contacte amb ella i entronquen aquesta fidelitat amb la predilecció que tenia pels poetes antics que lloaren la vida camperola, els que tan influïren en la seva vocació d'humanista. Permeteu-me que, antic alumne de Francesc Esteve, no em pugui estar de citar aquesta ben curiosa recreació que ell fa dels estius del jove Balcells: «Era d'un poble a prop de Tarragona, on la família posseïa una vella casa pairal, i als estius en les vacances, pujava a les golfes per llegir algun autor clàssic, animant-se la lectura amb la visió del camp allà baix, estirant-se les menudes comes verdes de pins entre camps d'oliveres, vinyes, rastrols de forment... serpentejant els solcs de les rieres, vorejades d'arbres, esbargits per tots els llogarets i les cases de la pagesia. Aquell paisatge li feia més viva la lectura de les Geòrgiques. Però al passar el migdia, quan la calor i la fatiga del matí demanen descans al cos, se li tancaven les parpelles; encara feia un esforç per llegir el "Beatus ille", doblava el cap i dormia la seua

Barcelona i de l'Escola Catalana d'Arqueologia, durant un període en el qual Balcells era catedràtic de la primera i va col·laborar estretament amb el director de la segona. L'essencial de la biografia de Francesc Esteve pot llegir-se en F. Olucha Montins i J. L. Viciano Agramunt, «Unes notes per a la biografia del Dr. Francesc Esteve», *Penyagolosa*, 2, IV època, Castelló, 2001, ps. 29-42.

11. P. Virgili Maró *Bucòliques*, text revisat i traducció de M. Dolç. Barcelona: FBM, 1956, p. 7.

12. M. Bassols de Climent, *Sintaxis històrica de la lengua latina, II, 1: Las formas personales del verbo*. Barcelona: Escuela de Filología (C.S.I.C.), 1948, p. IV.

migdiada».¹³ Potser Esteve de Ilatí no en sabia gaire, com ell deia, però de «loci amoeni»... Déu n'hi do.

A l'illa de Tenerife, doncs, en mig d'una natura plàcida i llavors un xic exòtica, va transcórrer la infància de Balcells, però quan comptava vuit anys la família va tornar a Catalunya, a on va créixer i es va educar. Tanmateix Bassols recordava que el seu accent va conservar sempre «un sello inconfundible que denotava su procedencia isleña».¹⁴ Va fer els estudis de Batxillerat a Barcelona a les Escoles Pies i els de Lletres a la Universitat de Barcelona, on es va llicenciar l'any 1910. La Facultat de Filosofia i Lletres que va conèixer ha estat mordaçment descrita per Bosch Gimpera, el seu condeixeble i amic, al llibre *La Universitat i Catalunya* i a les pàgines de les seves *Memòries*.¹⁵ Bosch i Balcells hi van tenir, es cert, mestres eminents —n'hi ha prou d'esmentar Rubió i Lluch i Segalà— però els defectes de l'opressió burocràtica que les Universitats espanyoles patien s'hi deixaven sentir: ensenyament memorístic, professors que desentonaven pel caràcter pintoresc de certs aspectes de la seva actuació o, simplement, per la seva incompetència i àdhuc ignorància. De les delicioses anècdotes que conta Bosch, permeteu-me que en seleccioni dues, que, ves per on, afecten el catedràtic de grec, Josep Banqué i Feliu, i el de literatura grega i llatina, José Manuel Soriano Sánchez.

Del primer escriu Bosch: «un altre “exemplar” era el doctor Josep Banqué i Feliu, que alternava amb Segalà els cursos de grec i de literatura grega i tenia acumulada la *Gramàtica comparada de las lenguas indoeuropeas*. De com s'aprenia el grec amb ell és millor deixar-ho córrer; només recordo que una vegada li inventaren un poema, crec que era de Safo, que es suposava descobert entre els papirus d'Oxyrhincus i s'ho cregué fins al punt que volia fer-lo publicar per la Facultat. Traduí l'himne homèric a Hermes amb tanta fidelitat que no s'atreví a interpretar com a 'vaques' el grec 'boús' i escriví: “*Hermes robó los bueyes de Apolo, todos hembras.*” Era un home xistós, i per fer més atractiva la feixuga lectura del sànscrit, del qual pretenia donar unes nocions a *Gramàtica comparada*, deia que les lletres del seu alfabet “*colgaban de una línea como las longanizas de Vich del techo*”». I del segon: «Un del més egregis representants de la “picaresca” universitària espanyola era el doctor Soriano Sánchez ... Dictava el programa (durant gairebé mitja hora), remarcant: “*Horacio, con h; haber, con b de burro*”, etc. I descrivia amb detalls gairebé pornogràfics el motiu de l'exili d'Ovidi, perquè havia vist Júlia al bany, i “*figúrense ustedes cómo la vería*”, amb altres filigranes encara».¹⁶ No sembla que fos d'aquests mestres dels que va néixer la vocació de Balcells i, encara menys, la seva preparació.

El curs 1910-1911, amb Bosch Gimpera, Ramon d'Abadal i Josep Olivari, Balcells estudia el doctorat a Madrid —com es sabut, només la «Universidad

13. F. Esteve, *El goig...* cit., p. 141. Com es veu, Esteve confon les arrels tarragonines de Balcells amb el seu lloc de naixement.

14. M. Bassols de Climent, *La lengua y la cultura...* cit., p. 5.

15. P. Bosch Gimpera, *La Universitat i Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1971; Id., *Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 1980.

16. P. Bosch Gimpera, *La Universitat...* cit., ps. 74 i 73, respectivament.

Central» podia llavors conferir aquest grau. No ens ha d'impressionar massa el títol dels cursos que va seguir: «Estètica», de la Secció de Filosofia, impartit per Francisco Fernández y González; «Lenguas y literaturas neo-latinas» per Antonio Sánchez Moguel; «Gramática comparada de las lenguas semíticas» per Mariano Viscasillas y Urriza; «Sánscrito», per Mariano Daza de Campos; i «Historia de las Bellas Artes» per Elías Tormo y Monzó. Una altra vegada el relat de Bosch Gimpera és el millor comentari: «Dels cursos de doctorat de Filosofia i Lletres, era avorridíssim el de *Gramática comparada de las lenguas semíticas*, de Viscasillas, el terrible de sànscrit del senyor Daza de Campos —que sembla que en sabia, però quan parlava no se l'entenia— i el d'Estètica de Fernández González, gairebé cec, que arribava tard, sovint quan els alumnes s'havien cansat d'esperar-lo. L'únic curs interessant fou el de don Elías Tormo, d'Història de l'Art, al qual arribàrem a convèncer que ens expliqués arqueologia clàssica i ens donà un veritable coneixement de l'escultura grega en les seves lliçons explicades al Museu de Reproduccions de la *Casona* del Retiro. Un altre curs, pintoresc, com el seu professor, era el de *Literaturas neolatinas* ... traduïem *I promessi sposi* de Manzoni enmig de les explicacions de don Antonio, que parlava de tota mena de coses, des de criticar Menéndez y Pelayo fins a parlar dels seus viatges, de la dictadura de João Franco a Portugal o del “separatisme” català. Això constituïa per a ell una veritable obsessió. Per sort, com a deixebles de Segalà, —de qui li portàrem la traducció de l'*Odissea*—, que era gairebé l'únic català que tolerava, fôrem considerats uns alumnes privilegiats...»¹⁷

Allò de més profitós que Balcells va treure de la seva estada a Madrid van ser les coneixences que, tant a ell com a Bosch Gimpera, els van facilitar les recomanacions de Rubió i Lluch i Segalà: Menéndez Pidal, Rodríguez Marín, Bonilla Sanmartín i, sobretot, Don Marcelino Menéndez y Pelayo. El bo i el millor dels intel·lectuals de la justament anomenada «Edad de Plata» no podien deixar de causar gran efecte sobre els joves estudiosos. Menéndez y Pelayo els acollí amb gran gentilesa i els invità a les seves tertúlies del diumenge a l'Acadèmia de la Història, on ell vivia. Era el moment en que estava redactant el volum que havia de servir d'introducció a la seva *Historia de los heterodoxos españoles* i estava en la plenitud de la seva vida intel·lectual. A Bosch i a Balcells els preguntava sobre els seus treballs i els parlava de literatura grega i d'altres aspectes del classicisme.

Com veurem després, hom ha insistit força sobre l'autodidactisme de Balcells quant a llatí i filòleg clàssic (especialment com a filòleg formal i editor de textos). Hi ha, però, la possibilitat, que Balcells no hagués estat tant orfe de mestres o, com a mínim, de influències com normalment es creu, i que precisament a Madrid en rebés alguna. En el moment del qual estem parlant, de llatí s'ocupaven en la Universidad Central, al menys teòricament, personalitats del relleu de Ramón Menéndez Pidal, que era catedràtic de «Filología comparada del latín y del español»

17. P. Bosch Gimpera, *La Universitat...* cit., ps. 82-83.

y Julio Cejador y Frauca, que en aquell moment estava preparant el seu *Epítome de Literatura Latina*, que publicaria poc després.¹⁸

Però, sense que es pugui parlar d'una escola, la filologia llatina havia contat a Madrid, ja durant la segona meitat del segle XIX, amb figures de gran interès vinculades generalment amb la Universidad Central.¹⁹ En ella havia estat catedràtic de «Literatura griega y latina» des de 1846 Alfredo Adolfo Camús (1797-1889),²⁰ les classes del qual van deixar una empremta molt important en intel·lectuals de la talla de Clarín, Menéndez y Pelayo, Galdós²¹ i d'altres. L'any 1864 Camús havia participat en una polèmica filològica el desenvolupament de la qual obliga a revisar ocasionalment el tòpic del desconeixement per part dels acadèmics espanyols d'allò que es feia en Europa, si més no pel que fa a qüestions puntuals i de gran actualitat llavors de la filologia llatina. La discussió sobre un fragment d'Afrani,²² que havia interessat a filòlegs de la talla de Quicherat o Dübner, va ser represa en Espanya per Raimundo de Miguel y el Marqués de Morante,²³ els quals van invitar a participar-hi a Camús, qui ho va fer i brillantment en les pàgines de la premsa madrilenya.²⁴ Tornant ara a la possible influència d'aquesta «tradicció» en Balcells, el que importa destacar es que s'hi inscrivien treballs filològics sobre autors arcaics i precisament fragmentaris, justament com els que van interessar molt Balcells, la tesi doctoral del qual va versar sobre les comèdies *praetextae* de Nevi i alguns del seus millors estudis sobre Enni i Cató.

En qualsevol cas, el 26 d'abril de 1912 Balcells va defensar en la Universidad Central la seva tesi doctoral, *Las fábulas pretextas de Cn. Nevio*, amb la qual obtingué la qualificació de «Sobresaliente». Del tribunal formaven part, entre d'altres, Soms y Casteln, catedràtic de grec a la Central, i traductor al espanyol de la Literatura Grega de Gilbert Murray, José Alemany, traductor d'Aristòfanes a la

18. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, s. a. [1914].

19. Agraïxo al meu col·lega i amic el Dr. Francisco García Jurado, professor titular de la Universidad Complutense, i responsable del projecte de investigació «Historiografía de la literatura grecolatina en la "Edad de Plata" de la cultura española», la generositat amb la que ha posat a la meua disposició materials inèdits d'aquest projecte i l'amabilitat amb la que ha resolt les meves consultes sobre aquest tema. En les línies que segueixen només son meus, evidentment, els errors.

20. La vàlua de Camús com a llatísta i la seva dimensió com a intel·lectual de prestigi i influència estan clarament exposades en l'estudi de F. García Jurado, *Alfredo Adolfo Camús (1797-1889). Humanismo en el Madrid del siglo XIX*. Madrid: Ediciones Clásicas, 2002.

21. Cf. S. Mollfulleda Buesa, *El latín en los Episodios Nacionales*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996, esp. ps. 30-34.

22. Es tracta concretament de cinc versos transmesos per Nonius Marcellus (Non. 3 Lindsay) que pertanyen a la comèdia togata *Vopiscus* (figs. 378-381 Ribbeck [370-374 Daviault; 345-349 López]).

23. *Cuestión filológica. Un fragmento de Afranio explicado por don Raimundo de Miguel, catedràtic de Retórica y Poética del Instituto de San Isidro de Madrid. Y el Marqués de Morante, antiguo catedràtic de Derecho Canónico en la Universidad de Alcalá de Henares*. Madrid: Imprenta y librería de D. Eusebio Aguado, Febrero de 1864. Prova de la difusió i recepció de l'estudi és la rapidesa amb la qual els autors van publicar, en la mateixa impremta amb data precisa de «30 de Abril de 1864», una *Nueva disertación acerca de un fragmento de Afranio*, que reproduceix en apèndix (ps. 101-113) les respostes de Theil i de Quicherat a llur primer opuscle.

24. A. A. Camús, «Carta al Marqués de Morante y a D. Raimundo de Miguel sobre un fragmento de Afranio», *La Democracia*, 21 de febrer de 1864, y *La Discusión*, 28 de febrer de 1864.

Biblioteca Clásica Hernando, y l'arabista Asín Palacios, l'autor de La Escatología musulmana en la Divina Comedia. L'exemplar original de la tesi està dipositat a la Biblioteca de la Universidad Complutense de Madrid.²⁵ Si em deturo en aquestos detalls és perquè a la Biblioteca de la Fundació Bernat Metge hi ha dipositat un volum mecanoscrit a la portada del qual llegim: «Tito Calpurnio Sículo. Estudio crítico del autor y de sus obras, por Joaquín Balcells y Pinto. Tesis [sic] doctoral».²⁶ Malgrat els meus esforços²⁷ no he pogut esbrinar qué és exactament aquesta «tesis» que, per a acabar de complicar les coses, no porta data, encara que tot fa suposar que es tracta de un treball concebut primer com a tesi doctoral i que posteriorment Balcells per motius desconeguts va decidir de no presentar.²⁸

Tornant ara a la tesi realment presentada sobre Nevi, Balcells la publicà més tard en Barcelona (Establ. Tip. de Pedro Ortega) en 1921. Aquella, però, no era el seu primer treball de filologia llatina. L'any 1909 havia publicat un treball sobre Quint Curci²⁹ i mentre cursava el doctorat escrivia en català un estudi sobre Enni que definitivament veié la llum en castellà en 1914: *Ennio. Estudio sobre la poesía latina arcaica*.³⁰ És aquesta afecció pels autors arcaics —Nevi, Enni, entre les seves primeres publicacions; Cató en l'última, el ja esmentat discurs de recepció en la Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona—³¹ la que, com s'ha dit, pot ser posada en relació amb una possible influència dels citats estudis dels llatínistes de Madrid i la que pot matisar la visió de Balcells com exclusivament autodidacta pel que fa a la filologia llatina. Car el que és ben cert és que a Barcelona, a on Balcells torna una vegada acabats els estudis de doctorat, la filologia llatina simplement no existia. La Universitat, que podia vanar-se d'una brillant tradició d'hel·lenistes, simbolitzada per figures tan representatives com Bergnes de las Casas, Balari i Segalà, travessava llavors una profunda crisi en els estudis de llatí. Balcells, per aprendre en les fonts els mètodes de investigació en filologia clàssica, sol·licità a la Junta de Ampliación de Estudios, una beca per a estudiar a Berlin —allò que fou definitiu en la formació de Bosch Gimpera o d'Aramon i Serra, entre d'altres—; li fou concedida, però l'esclat de la Gran Guerra va frustrar les seves esperances.

Potser és exagerada, a la llum del que hem suggerit abans sobre l'estada de Balcells a Madrid, l'afirmació de Bosch Gimpera, recollida més tard per Bassols, que «Joaquim Balcells... hagué d'aprendre el llatí tot sol i devenir filòleg en forma autodidàctica», però en gran part Balcells es veié reduït a si mateix. «Aleshores, afegia Bosch Gimpera, no existia encara la Biblioteca de Catalunya, a la de la

25. *Las fábulas pretextas de Cn. Nevio* por Joaquín Balcells y Pinto. Madrid, 11 de abril de 1912. Dec també la compulsa d'aquestes dades a l'amabilitat del Prof. García Jurado.

26. L' *Estudio* pròpiament dit va seguir d'una *Traducción de las once Eglogas [sic] de Tito Calpurnio Sículo*.

27. I malgrat l'experimentada ajuda de la Sra. Montserrat Ros, del Consell de Direcció de la FBM, la col·laboració de la qual agraeixo.

28. Balcells, però, va aprofitar aquest treball, publicant-lo modificadament i en català anys després: *Calpurni Sícul: Assaig sobre els temes pastorils en l'Imperi Romà*. Barcelona, 1918.

29. *En torno a la época de Quinto Curcio*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

30. Publicat a Barcelona, Casa Editorial Estudio.

31. «Cató el Vell i una concepció democràtica de la Història», *Discursos...* cit. en n. 1, ps. 3-50.

Universitat o a la de l'Ateneu no hi havia més que unes quantes gramàtiques, no sempre de les més modernes, la col·lecció Didot i un parell d'Històries de la Literatura Llatina». ³² D'altra banda, dels professors de llatí a la Universitat ja s'ha vist el que hom podia esperar. Bassols reflecteix molt bé aquesta situació gairebé dramàtica: «El Dr. Balcells tuvo, pues, que fiar en su instinto, recurrir a los catálogos y en forma autodidáctica ir poniendo los cimientos penosos y arduos que exige el estudio de las letras clásicas. Completó, pues, y perfeccionó su conocimiento del latín y del griego, estudió con ahinco inglés y alemán, instrumentos indispensables para seguir de cerca las modernas corrientes científicas que renovaban con una savia nueva y fecunda los estudios filológicos». ³³

Treballant tenaçment sobre aquesta base inicial Balcells esdevingué un estudiós competent de la literatura llatina, com ho proven a més dels citats estudis sobre Enni i Nevi els dedicats a Calpurni Sícul, una reelaboració augmentada del misteriós original del que hem parlat abans, a Horaci («Dos moments culminants en el patriotisme d'Horaci», *La Revista*, Barcelona, 1921; «El tema de la mort en la poesia d'Horaci», *Quaderns de poesia*, Barcelona, 1925), als elegíacs («En torn de l'Elegia llatina», *La Paraula Cristiana*, Barcelona, 1926), a Virgili («Virgili i la fusió afectiva amb la Naturalesa» en *Bolletino dell'Associazione internazionale per gli Studi Mediterranei. Primo numero virgiliano*, Roma, 1930) ³⁴ i a d'altres temes de interpretació literària i d'humanisme («Els antics i el sentit d'humanitat» un lluminós treball publicat en 1929 a la *Miscel·lània Creixells*, pàgs. 9-24; «El paisatge bucòlic», *La Revista*, Barcelona, 1933; *L'Humanisme com actitud espiritual*, Barcelona, 1935. ³⁵

Però a on Joaquim Balcells exercí més pregon influència va ser, naturalment, en la Universitat i en els esperits dels estudiants i deixebles que freqüentaren les seves aules i el Seminari de Filologia Clàssica que ell fundà. De fet Balcells començà la seva docència en la Universitat de Barcelona en 1916 com a professor auxiliar. Ara bé, durant els cinc anys següents, la «sorprenent organització docent» (Bosch Gimpera) de l'època l'obligà a desenvolupar feines absolutament rutinàries i infructíferes i ben allunyades de la seva vocació humanística. La Universitat va estar a punt de perdre'l, primer quan intentà fer les oposicions al Cos d'Arxius i Biblioteques; després, quan, decebut, es retirà a refer-se al camp i pensà en restar-hi per sempre en el *secessus* virgilià o l' *aurea mediocritas* horaciana que li

32. P. Bosch Gimpera, «Resposta» al discurs de Balcells, *ibid.*, ps. 51-61, p. 55.

33. *La lengua y la cultura*, cit. en n. 7, p. 6.

34. Inèdit és un estudi de Balcells sobre «L'anàlisi de la timidesa i la melancolia virgiliana», que consituï el tema del seu discurs per la festa acadèmica celebrada a la Universitat de Barcelona pel bimil·linari de Virgili. Cf. P. Bosch Gimpera, «Resposta» al discurs de recepció de Balcells», *Discursos* cit. en n. 1, p. 58.

35. No sempre he pogut trobar exemplars d'aquestes obres a les biblioteques al meu abast (fonamentalment les de Barcelona i la Biblioteca Nacional de Madrid), com palesa l'heterogènia manera de citar. Quan allò no ha estat possible he reproduït els títols de la «Bibliografia del Dr. Joaquim Balcells» que ve al final dels *Discursos...* cit. p. 63.

proporcionava el seu patrimoni.³⁶ Però, superada aquesta etapa de decepció, en quedar-se vacant la càtedra de Llengua i literatura llatines es decidí per fi a llençar-s'hi i la va guanyar en 1921.

Bosch Gimpera va deixar eloqüent testimoni de com «arribà Balcells a la Universitat de Barcelona en un dels moments decisius per a la seva renovació. S'havia celebrat el II Congrés Universitari Català, s'havia plantejat amb tota cruesa la necessitat de la reforma i s'havien establert les seves orientacions».³⁷ La Llei d'Autonomia feia poc aprovada sota el mandat de César Silió donà alè a les esperances de renovar la recerca i la docència i un grup de professors, entre els que destacava el futur rector Pere Bosch Gimpera, va propugnar la redacció per part del Claustre del projecte d'autonomia per a la Universitat de Barcelona. Joaquim Balcells s'hi adherí amb entusiasme. Es pot comprendre, doncs, la reacció que ell i altres col·legues varen tenir en conèixer que el ministre de Instrucció Pública, Montejo, volia derogar en el Senat la llei Silió, feia poc aprovada. En 22 de juliol de 1922 i des d'Altafulla Balcells i Bosch Gimpera adrecen una dura carta a Josep Daurella, inefable catedràtic i senador perpetu per la Universitat de Barcelona, recriminant-li la seva passivitat en front de l'agressió que el nou projecte significava per a la institució universitària. I en 31 d'agost, aprovat el decret de suspensió del règim autòmic, altra vegada Balcells i Bosch Gimpera, ara en el periòdic *La Veu de Catalunya* (any XXXII, núm. 8248, del 31 d'agost de 1922) publiquen l'article «La Universitat de Barcelona i la perduda autonomia».³⁸ Res no es podia fer, s'estava prop del cop d'estat de Primo de Rivera.

Però quan deu anys més tard, a l'empar de l'article de l'Estatut de Catalunya de 1932 que reconeixia a la Generalitat el dret de crear institucions d'ensenyaments de tots els graus, es comença a preparar la creació de la Universitat Autònoma, trobem altra vegada Joaquim Balcells en primera línia de la feina i de les responsabilitats. Quan en 1933 es va constituir el Patronat de l'Autònoma Pompeu Fabra en fou el president i Joaquim Balcells el secretari. La feina és feixuga: «Trebàvem, diu Sugranyes de Franch, gairebé dia i nit, al costat de Balcells, ... Ens deien *els patronoides* ... Tot era per fer i calia fer-ho tot bo. I el Patronat acomplí en ... pocs mesos una feina ingent: fer passar la Universitat del no-res al ésser. I crear una universitat que respongués a les exigències del temps i de l'espai en què vivia».³⁹ I en tots temps, en aquestos d'esperança i en altres de defalliment, quan l'Autonomia es suspesa després dels fets d'Octubre de 1934, Balcells continua fent classe i exercint el seu mestratge a l'aula i al seminari, esmerçant els seus esforços per la renovació del estudi i la recerca en la seva disciplina. L'empremta que hi deixà va ser profunda i indeleble. Marià Bassols de Climent, Adela Trepà, Josep Vergés, Eduard

36. Les vicissituds administratives de Balcells des que es doctora a la Universidad Central fins a prendre possessió de la càtedra de la Universitat de Barcelona han estat detallades per M. E. Gómez Rojo, «Ante el olvidado...» cit. en n. 9, ps. 3882-2884. Cf. també P. Bosch Gimpera «Resposta» cit., p. 56.

37. P. Bosch Gimpera, *ibid.*

38. Tant la carta com l'article es poden veure reproduïts en F. Gracia, J. M. Fullola i F. Vilanova, 58 anys... cit. en n. 9, ps. 132-137, notes 166 i 167.

39. R. Sugranyes de Franch, «Joaquim Balcells...» cit. en n. 4, p. 8.

Valent í, Ramon Sugranyes de Franch, Joan Petit, Marçal Olivari i molts d'altres van ser deixebles de Balcells. Bassols va deixar testimoni de com gràcies al mestratge de Balcells va passar de la profunda aversió que sentia pel llatí a consagrar la seva vida a la lingüística llatina⁴⁰ i Sugranyes l'evocava «fent la classe ... al voltant d'una taula, en la sala que portava el nom de Balari i Jovany. Amb l'eterna cigarreta Lucky Strike als llavis, el mestre posava en el seu ensenyament tota la riquesa d'un autèntic humanista i el rigor més estricte de la disciplina filològica».⁴¹

Però l'actuació de Balcells aviat anà més lluny de les aules universitàries. El mestre havia assolit un grau molt sòlid d'experiència i perícia en una feina capdal del filòleg, la crítica del text. Es pot dir amb tota fermesa que molt probablement en el camp de la crítica textual llatina en els anys vint i trenta no hi ha Catalunya —i, pel que jo se, a la resta d'Espanya— un filòleg de la seva competència. Altres el superaran en els estudis literaris i històrics sobre l'antiguitat, altres en l'art de traduir, però en aquella època i concretament en els moments en que Cambó creà la Fundació Bernat Metge, el filòleg, entès com a científic especialista, com a «Fachmann» és ell. És per això que Balcells fou un dels homes decisius en els moments inicials de la Fundació. Ell, juntament amb Estelrich, el seu primer director i amb Riba, en fou l'ànima. No és exagerat de dir que si l'audaç projecte cambonià va poder convertir-se en realitat, si es va aconseguir reunir un nombre suficients de col·laboradors abnegats i eficients, es deu principalment a la feina prèvia de preparació i ensinistrament duta a terme per Balcells. «Ell —ens diu un dels primers col·laboradors de la Fundació, deixeble també de Balcells, Josep Vergés— s'hi va posar amb el mateix delit que posava a les seves classes universitàries. D'una banda, calia fer la revisió crítica dels textos llatins que havien d'acompanyar les traduccions; d'altra banda cercar o preparar gent. Aleshores hi havia ... bons escriptors que sabien llatí, però pocs d'ells sabien que era una edició crítica».⁴²

Balcells corregí pràcticament tots els volums llatins que van sortir en vida seva i engegà i dirigí, al si de la Fundació, un seminari de crítica de textos. La importància d'aquestes activitats no pot ser menysvalorada: signifiquen virtualment la introducció i consolidació no sols a Catalunya, sinó a Espanya, de la tècnica ecdòtica aplicada als textos clàssics, es a dir del fonament essencial de tot treball metòdic en filologia clàssica. No és casualitat que el primer volum de la col·lecció de la Fundació sigui el primer tom del *De la natura* de Lucreci, editat i traduït pel mateix Balcells (primera edició en 1923; segona, revisada, en 1932). L'edició de Lucreci consagrà el prestigi científic de Balcells, acrescut per les seves posteriors edicions, dins de la mateixa col·lecció, de Corneli Nepos (1923)⁴³ Properci (1925, amb

40. M. Bassols de Climent, *La lengua y la cultura*, cit. en n. 33, p. 7.

41. R. Sugranyes de Franch, «Joaquim Balcells...», p. 7.

42. J. Vergés, «Joaquim Balcells i la Fundació Bernat Metge», en *Homenatge a Joaquim Balcells...* cit. en n. 4, p. 17.

43. El Corneli Nepos de la Col·lecció Bernat Metge, en les seves dos sèries clàssiques, la que publica el text crític i traducció catalana i la que publica només la traducció, figura ser de Manuel de Montoliu, amb una segona edició a cura de Josep Vergés. Però al començament de la col·lecció hi havia una altra sèrie, en la qual aparegueren molts pocs títols, amb el text original sol. Un d'aquestos és el Corneli Nepos

traducció de Joan Mínguez) i d'Ausoni (segon volum, 1928, amb traducció de Riba i d'Anton Navarro). Després hagués vingut Virgili, com testimonia l'original manuscrit de la traducció per Balcells de les *Bucòliques*, conservat a la Biblioteca de Catalunya i curiosament estudiat per Maria Paredes i Baulida. La Dra. Paredes n'ha destacat «la pulcritud i les notes, així com els aclariments que l'acompanyen» que «fan pensar que la traducció tenia un caràcter “definitiu”, que no era un simple esborrany.» Això ho confirma, d'una banda, l'existència «d'una fotocòpia del text llatí de les *Bucòliques* editat per Teubner [es deu tractar de l'edició de Ianell], on Balcells havia fet les seves remarques»,⁴⁴ i, d'altra, el testimoni de Bosch Gimpera, en el seu discurs de contestació en la recepció de Balcells a l'Acadèmia de Bones Lletres, on, després de referir-se a diversos treballs virgilians —publicats o inèdits— de Balcells, exposa: «Aquests estudis integraran part dels pròlegs de les obres de Virgili a la Fundació Bernat Metge, edició de la qual està acabat ja el segon volum, que compren les “Bucòliques”».⁴⁵

Centrant-nos, però, en el que fou realment publicat, els textos de Lucreci, Properci i Ausoni, el de Lucreci és probablement el millor del moment, sens dubte no inferior al d'Ernout (1920) i al de Diels (1923), i convincentment més restrictiu en quant a l'acceptació de conjectures típiques de la hipercrítica filològica («el xarampió de la filologia clàssica» diu encertadament Balcells), com ja havia fet Ernout, però intel·ligentment crític en front de l'exageració contrària, la de l'«arriscat vulgarisme» de la monumental edició de Diels, al religiós prestigi de la qual Balcells es sap sotraure amb modèstia i fermesa.⁴⁶ L'edició de Properci és, junt amb la teubneriana de Hosius, la més recomanable del moment. Quant a Ausoni, a despit de la pintoresca autocensura dels traductors (jo crec que injustificada fins i tot en aquest país i en aquella època, però que potser no és d'estranyar en un Carles Riba que es trobava incòmode amb la meitat de Kavafis), el text és, com a mínim, més llegible que el de Schenkl als MGH i el teubnerià de Peiper, i, «sens dubte el més segur dels [llavors] existents i l'únic que es pot llegir posant en clar el terrible enfarfec d'interferències de les tradicions manuscrites».⁴⁷

Però és la traducció el que justificava sobretot la creació de la Bernat Metge. I si bé Balcells, que tantes feines va acumular sobre si, no es va dedicar de manera preferent a ella, quan traduí ho féu amb perícia i polidament. Es pot apreciar ja en les traduccions castellanques que enriqueixen les seves obres sobre Enni i Nevi i en

a la portada del qual (que porta peu d'impremta: «*Barcinone Typis “Editorial Catalana, S. A” MCMXXXIII*») figura que el text «*post E. O. Winstedt [és l'editor “oxoniensis”] recognouerunt M. Montoliu I. Balcells*». Aquesta edició és la citada per Schanz i Hosius en llur manual clàssic (*M. Schanz i C. Hosius, Geschichte der römischen Literatur*, I 4. Munic: Beck, p. 361).

44. M. Paredes i Baulida, *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 254.

45. P. Bosch Gimpera, «Resposta» cit., p. 58.

46. Les expressions de Balcells són de la «Introducció» de la seva edició: *Lucreci. De la natura* vol. I, 2ª edició, a cura del Dr. Joaquim Balcells, revisada per Carles Riba. Barcelona: FBM, ps. XXVIII i XXXII, respectivament.

47. P. Bosch Gimpera, «Resposta» p. 57.

les catalanes que il·lustren el seu assaig sobre Calpurni Sícul. Molt més en les precioses versions d'alguns sermons de Sant Agustí que va publicar en 1926.⁴⁸

Però Balcells és sobretot el traductor de Lucreci. Al respecte, no sabia fer un comentari més savi i just que el del meu mestre, Joan Bastardas, a qui he demanat que em permetés reproduir ací el que ell va dir en moment i lloc solemnes, la commemoració dels setanta-cinc anys de la Fundació Bernat Metge en Palau de la Generalitat el dia 2 de març de 1999. Reproduïa Bastardas en aquella ocasió:

«Allò que els lectors de 1923 pogueren llegir, abans de tota altra cosa, quan obriren el primer volum de la Bernat Metge: les paraules inicials del primer llibre del *De la natura* de Lucreci en la traducció de Joaquim Balcells, la invocació a Venus:

“Mare dels Enèades, goig dels homes i dels déus, Venus nodridora, que sota les esteles errívols del cel pobles d'éssers el mar portador de naus i la terra fructífera! Per tu tota mena d'animals és concebuda i veu la llum del sol en sortir de les tenebres; per tu, oh deessa, per tu, i a la teva arribada fugen els vents; [...] per tu la terra industriosa dona flors suaus; per tu somriuen les aigües del mar.”

Això que el mar somriu —comentava Bastardas— ja ho sabia Èsquil (*Prom.* 90) quan evoca l'“*innombrable somriure de les ones marines*” i, colpit per la bellesa de la imatge, ho havia recollit Carles Riba a l'estança 24 (1917): “*Hem estat com la gent nada a la riba erma / davant l'innombrable somriure de la mar*” i també a la 39 (1919): “*clama del mar un poc del bé feliç / d'antany; i el mar bruela sota el seu blau somris*”. També ho sabia Salvat-Papasseit (1921): “*Res no és mesquí, / i tot ric com el vi i la galta colrada. / I l'onada del mar sempre riu*”. Llavors (des de 1923) els lectors del primer volum de la Fundació tingueren en català la visió llatina de la imatge: “*Per tu, oh deessa, somriuen les aigües del mar*”, i podien veure-ho i escoltar-ho en llatí: “*tibi ridet aequora ponti*”. Una de les imatges més belles que mai s'hagin imaginat.»

Demano excuses per la longitud de la cita —és gairebé un robatori—, però em sembla que està justificada: no és gens fàcil trobar tan justament com fa Bastardas un exemple tan polit de com traduïa Balcells, fer comprendre amb dos paraules el que va significar l'aparició de la Bernat Metge en Catalunya i, al mateix temps, donar una lliçó tan bella —i tan rica en la seva brevetat— d'allò que és la tradició clàssica.

En els vint anys que van entre 1916 i 1936 Joaquim Balcells exercí de manera exemplar les seves funcions com a llatí, com a filòleg, com a professor compromès amb un projecte modern de Universitat i de país. Al començament m'he referit al retrat de Balcells que ocupava i ocupa sempre el seu lloc en aquesta casa. Permeteu-me ara que recordi unes paraules de l'entranyable professor Josep Vergés, deixeble ell també de Balcells: «Balcells, filòleg i mestre, formà una escola. A la vella Universitat, a la càtedra de Llatí no ha mancat mai un deixeble o un deixeble d'un deixeble: primer, el professor Marià Bassols de Climent; ara —Vergés escrivia

48. *Sant Agustí. Sermons*, Tria i traducció de Joaquim Balcells, Barcelona, Editorial Barcino, 1926.

en 1982—, el professor Joan Bastardas». ⁴⁹ Per mi és un honor afegir-hi que avui son més d'un els catedràtics de llatí de la Universitat de Barcelona que són deixebles de Joan Bastardas i, per tants, deixebles d'un deixeble d'un deixeble de Joaquim Balcells. I és, com ja he dit, al despatx d'un d'aquells, el meu company el Prof. Pere Quetglas, a on el retrat de Balcells contempla tàcitament la labor dels que continuen la tradició que ell va encetar. Car hom pot no creure en l'Escola de Filologia Llatina de Barcelona, però, com les «meigas», «haberla, hayla». ⁵⁰

49. J. Vergés, «Joaquim Balcells i la Fundació Bernat Metge» en *Homenatge...* cit. en n. 4, p. 17.

50. Aquest treball s'inscriu en el Projecte de Investigació PFF-2001-2918.